

Ewa Jarosz

Uniwersytet Śląski

Dziecko i dzieciństwo – pejzaż współczesny Rzecz o badaniach nad dzieciństwem

The child and the childhood – a contemporary landscape The matter of research on childhood

ABSTRACT: In a global perspective childhood studies are clearly defined and visible area of research with established identity, that is constructed by a specific object, epistemological aspects, methodology and methods as well as rules of conducting research. Childhood studies have also an own set of key concepts and have different forms of institutionalization (entities of research, journals and academic courses). The paper presents particular aspects of the identity of childhood studies, showing the character, the development and the range of modern childhood studies on the background of international discourse.

KEYWORDS: Child research, childhood studies, childhood, children, children's rights, child well-being.

STRESZCZENIE: W perspektywie globalnej badania nad dzieciństwem stanowią wyraźnie wyodrębniony obszar badań charakteryzujący się określoną tożsamością obejmującą specyficzne ujęcie przedmiotu badań, epistemologicznych aspektów badań, określoną metodologią badań – rozwiązaniami metodycznymi i zasadami prowadzenia badań. Mają też swoją aparaturę pojęciową oraz odznaczają się różnymi formami instytucjonalizacji (jednostki badawcze, czasopisma naukowe, kursy akademickie). Artykuł przedstawia poszczególne aspekty tożsamościowe, ukazując charakter, rozwój oraz zakres współczesnych badań nad dzieciństwem na tle międzynarodowego przedmiotowego dyskursu.

SŁOWA KLUCZOWE: Badania nad dzieciństwem, studia nad dzieciństwem, dzieciństwo, dzieci, prawa dziecka, dobrostan dzieci.

Wprowadzenie

„Zmienia się model dziecka i dzieciństwa, zmieniają się idee i style wychowania. Zmienia się praktyka wychowawcza i różne narracje dzieciństwa. Jaki jest kierunek tych zmian? Co nowego pojawia się i zapowiada w badaniach nad dzieckiem i dzieciństwem?” Pytania te zadała kilka lat temu Barbara Smolińska-Theiss (2010), zastanawiając się nad przyszłością tegoż stosunkowo nowego dyskursu rozważającego dzieciństwo w osobliwy sposób. Dyskurs ten był już wówczas wyraziście zarysowanym obszarem, ale jednocześnie bardzo dynamicznym i dopiero krzepnącym w swej strukturze ontologicznej i epistemologiczno-metodologicznej. Badaczka wskazała wówczas na kilka zasadniczych cech badań nad dzieciństwem, między innymi na zmianę ujmowania przedmiotu badań z ogólnej społeczno-kulturowej kategorii dzieciństwa, na perspektywę dzieci jako grupy społecznej o problemowym nierównościowym osadzeniu w strukturze społecznej, ale też podkreśliła odejście od perspektywy „wspólnego mianownika” oraz badania dzieci w ujęciu *en block*, w kierunku rozpatrywania dzieci jako grupy rozproszonej i zróżnicowanej, grupy determinowanej w przeżywanych problemach i doświadczeniach różnymi cechami: płcią, przestrzenią, terytorium, sytuacją polityczną, zasobem uzdolnień, pochodzeniem etnicznym i innymi parametrami indywidualnymi i społeczno-kulturowymi. Smolińska-Theiss pisała wówczas „Konkretne dziecko należy do określonej kultury i określonego czasu, jest dzieckiem wojny, czasów kryzysu, konsumpcji” (Smolińska-Theiss 2010, s. 25). Zwróciła też uwagę na nową orientację czasoprzestrzenną w ujmowaniu dzieciństwa, na skierowanie uwagi przez badaczy na otwartą przestrzeń dziecka, podkreślając: „Dziecko wkroczyło w przestrzeń publiczną. Porusza się w różnych instytucjach. Jest w markecie, w banku, w restauracji” (Smolińska-Theiss 2010, s. 24).

Od tamtej pory minęło kilka lat bardzo istotnych dla rozwoju badań nad dzieciństwem i tożsamości tego obszaru. W tym niedługim okresie krystalizujące się wówczas kierunki rozwoju badań nad dzieciństwem stały się wyrazistymi polami badawczymi z dużą liczbą inicjatyw badawczych, które często charakteryzują się oryginalnymi, niekonwencjonalnymi założeniami i rozwiązaniami metodologicznymi. Podjęto eksplorację kolejnych przestrzeni dzieciństwa, przestrzeni związanych z dynamiką społecznych, kulturowych i technologicznych przemian ponowoczesności. Co więcej, okrzepła wyraźnie ontologiczna podstawa badań nad dzieciństwem i ich specyfika, umocniła się terminologia i pojęcia budujące ramy dyskursu oraz ustabilizowała się jego normatywno-etyczna podstawa. Badania nad dzieciństwem stały się w ostat-

niej dekadzie złożonym obszarem współczesnej naukowej refleksji nad rzeczywistością dzieci, refleksji specyficznej, dążącej do zrozumienia sytuacji i problemów dzieci przy ich współudziale i narracji. Jest to dyskurs interdyscyplinarny o prakseologicznych założeniach, to znaczy z intencją społeczno-politycznego zaangażowania w poprawę sytuacji dzieci i ich udziału społeczno-politycznego.

Tak w skrócie można przedstawić aktualnie rozumianą istotę i sens oraz znaczenie badań nad dzieciństwem. Już ta lapidarna charakterystyka uświadamia, iż kategoria „badania nad dzieciństwem” nie jest jednoznaczna, a tym bardziej – nie jest synonimem „badań dotyczących dziecka/dzieci”, ale jest specyficzną kategorią obszarową, metodologiczną i celowościowo ukierunkowaną, której złożony obraz ze względu na wielość aspektów tematycznych oraz perspektyw badania, a także odcieni analityczno-interpretacyjnych, przypomina fascynujący pejzaż. Przyjrzyjmy mu się dokładniej.

Badania nad dzieciństwem – początki i rozwój

W przypadku badań nad dzieciństwem, kształtowanie się specyficznego obrazu tego obszaru rozciąga się na dziesięciolecia, jednak zasadniczo wskazuje się na lata 90. ub. wieku (Kehily 2008), kiedy badania nad dzieciństwem, określane także jako „studia nad dzieciństwem” (*childhood studies, study on childhood*) stały się uznanym obszarem analiz i badań charakteryzujących się odrębnością ujęcia przedmiotu badań, wyraźnym profilem epistemologicznym i metodologicznym wraz z terminologią. W tym okresie ukazały się fundamentalne dla ukształtowania przymiotów badań nad dzieciństwem opracowania, m.in.: *Stories of Childhood: shifting agendas of child concern* (Stainton R., Stainton R. 1992), *Constructing and reconstructing Childhood* (James, Prout 1997), *The sociology of childhood* (Corsaro 1997, 2015). Pozycje te wskazywane są jako fundamentalne dla określenia profilu przedmiotowego dyskursu i specyfikacji badań nad dzieciństwem (Kehily 2008, s. 15; Melton i in. 2014, s. 14). Początki badań sięgają jednak lat 70. XX w., kiedy to pojawiła się krytyka dotychczasowych podejść badawczych psychologicznych i socjologicznych do tematu dziecka i dzieciństwa, opierających się na paradygmacie rozumienia dzieciństwa jako przygotowania do dorosłości oraz ujmowanego w stadia rozwoju lub jego prawidłowości (w psychologii) lub w stadia procesu socjalizacji, w którym dzieci dążą i uczą się jak stawać się członkami społeczeństwa (w socjologii). Była to więc perspektywa opozycyjna do dzieciństwa rozumianego jako determinowanego genami procesu dojrzewania oraz procesu socjalizacji, które przebiegają w jakichś warunkach środowiskowych (Woodhead 2006; James, Prout 1997). W latach 80. ub. wieku na bazie „dowodów” międzykultu-

rowych badań antropologiczno-kulturowych oraz historycznych ukazujących różnorodność dzieciństwa w poszczególnych epokach, kulturach i obszarach społecznych, nie można było już dłużej ignorować faktu, że dzieciństwo – jego natura, przebieg, tempo rozwoju – są w znaczący sposób uwarunkowane kontekstem w jakim żyje dziecko. Odkryto bowiem, że jest on bardzo istotny nawet dla kwestii wcześniej traktowanych jako biologiczne imperatywy rozwoju. Uświadomiono sobie, że jest wiele różnych odmian dzieciństwa, a nie jedno, proste, uregulowane w prawidłowościach zjawisko (James, Prout 1997, s. 4). Nasilać zaczęła się tendencja do relatywizowania charakteru dzieciństwa, a ugruntowane modele rozwoju dziecka – Piagetowski czy Kohlbergowski, które nie doceniały kontekstów kulturowych, straciły swą niezachwianą pozycję (Melton i in. 2014). Krytyce poddano zarówno założenia ontologiczne dotychczasowego modelu badawczego, tj. ujmowanie dziecka poza kontekstem kulturowym, postrzeganie go jako mniej ważnego od dorosłych oraz jako przewidywalnego rozwojowo, jak i jego założenia epistemologiczne – możliwość konstruowania wiedzy obiektywnej o dzieciństwie oraz „dogmat” konstruowania wiedzy przez dorosłych (por. Hogan 2010, s. 25). Obok krytyki dotychczasowego paradygmatu dzieciństwa, w koncepcjach rozwijanych w naukach humanistycznych i społecznych popularność zdobywała perspektywa konstruktywistyczna, ujmująca dzieciństwo oraz adolescencję jako okres determinowany pierwszorzędowo czynnikami społeczno-kulturowymi. Zaczęła wyłaniać się koncepcja dzieciństwa konstruowanego przez kontekst kulturowo-społeczny. Wyraźną przewagę nad ujęciem biologicznym, kognitywno-rozwojowym i socjalizacyjnym dzieciństwa zdobył model ekologiczny Bronfenbrennera, ukazujący wielość i ekwipotencjalność wpływu różnych czynników środowiskowych, działających na różnych poziomach. Od tego momentu większość autorów komentarzy naukowych odnoszących się do prawidłowości czy do efektów działania różnych sytuacji i czynników na dziecko, zaczęła się w narracji posługiwać kategorią „to zależy”, relatywizując ewentualne tezy co do cech czy prawidłowości charakteryzujących dzieciństwo (Melton 2014). Przyjęto ostatecznie, że dzieciństwo nie może być odrywane od zmiennych społecznych i kulturowych takich, jak: warstwa społeczna, płeć czy etniczność (James, Prout 1997). Z czasem katalog czynników modyfikujących zaczął się rozrastać.

Równie istotnym czynnikiem wpływającym na wykrystalizowanie się badań nad dzieciństwem jako specyficznego obszaru badawczego okazały się potrzeby, zgłaszane przez różnych specjalistów pracujących z dziećmi i rodzinami, całościowego (holistycznego) podejścia do dziecka, dzieci. To wpłynęło stymulująco na tworzenie interdyscyplinarnych centrów i instytutów badających dzieciństwo (Melton i in. 2014). Interdyscyplinarność badań nad dzieciń-

stwem rozwinęła się szybko w zasadniczy rys kształtującego się nurtu, co stało w wyraźnej opozycji do wcześniejszego sfokusowanego i wybiórczego podejścia badawczego charakteryzującego paradygmat dyskursu „dzieciństwa rozwojowego i socjalizującego się”. Wraz z powstawaniem badawczych interdyscyplinarnych centrów nastąpił rozwój stowarzyszeń naukowo-badawczych, zaczęto organizować konferencje naukowe dotyczące „nowego dzieciństwa”. Z czasem powstawać zaczęły czasopisma specjalizujące się w dyskursie na temat dzieciństwa w nowym paradygmacie (Melton i in. 2014). Jednym z pierwszych tego typu periodyków było czasopismo „Childhood” powstałe w 1993 roku.

Cechy nowego, rozwijającego się paradygmatu badań nad dzieciństwem wskazali w roku 1990 w przełomowym opracowaniu Allison James i Alan Prout (2 wyd. 1997, s. 8) jako kluczowe wymieniając:

- rozumienie dzieciństwa nie jako naturalnej czy uniwersalnej cechy, lecz jako konstruktu społecznego, specyficznego komponentu strukturalnego i kulturowego;
- umiejscowienie analiz na temat dzieciństwa w pryzmacie zmiennych społecznych (jak np. płeć czy pochodzenie etniczne), co implikuje rozumienie dzieciństwa w różnorodności jego ujęć;
- rozpatrywanie dzieciństwa z perspektywą badawczą wyznaczoną własną specyfiką dzieci, z ich punktu widzenia;
- spostrzeganie dzieci jako aktywne podmioty konstruujące i określając swoje życie społeczne oraz życie innych ludzi i społeczności w których są osadzone;
- wykorzystanie etnografii jako szczególnie przydatnej w badaniach dzieciństwa metodologii umożliwiającej wypowiedanie się dzieciom w bardziej bezpośredni sposób oraz aktywny udział w generowaniu danych socjologicznych;
- transformacyjny aspekt badań, oznaczający że badaniom musi towarzyszyć zaangażowanie i aktywny udział w rekonstruowaniu dzieciństwa i działaniu na rzecz poprawy sytuacji dzieci.

W latach 90. XX w. rozwój dyskursu o dzieciństwie w ramach nowego paradygmatu nabral tempa. Niewątpliwie facylitatorem było uchwalenie Konwencji o prawach dziecka w 1989 roku (Weller i in. 2014; Archard 2015), nie bez znaczenia były też gwałtowne przemiany demokratyczne wielu społeczeństw, a w efekcie zmiany polityczne w Europie oraz na świecie. Jako pozaakademickie faktory, zjawiska te wytworzyły ogólny klimat przychylny implementacji praw dziecka oraz monitorowania poziomu zaangażowania społeczeństw w takie działania. Konwencja, podnosząc kwestię podmiotowego traktowania dziecka jako obowiązku, wzmocniła status dziecka w sferze praw-

nej, społecznej i politycznej. To z kolei wpłynęło znacząco na przeorientowanie dyskursu w ramach badań nad dzieciństwem na kategorię praw dziecka (Levesque 2014).

Po roku 2000 nastąpił znacząco wzrosła liczba badań nad dzieciństwem w zakresach określonych pól tematycznych oraz liczba analiz tożsamościowych całego obszaru. Ukazało się wówczas wiele prac podejmujących studia nad dzieciństwem w nowym paradygmacie. Powstały też opracowania próbujące ukazywać holistycznie cały przedmiotowy obszar. Do szczególnie znaczących dla rozwoju badań nad dzieciństwem zalicza się obecnie, m.in., prace: Ben-Arieh, Kaufman i in. (2001), Kehily (2001), Archard (2004), Corsaro (2005), James, James (2004, 2008 i 2008a), Prout (2004), Pufall, Unsworth (2004), Wyness (2006), Lancy (2008). Qvortrup i in. (2009), Ben-Arieh, Frones (2009). W ostatnich latach pojawiło się z kilka opracowań będących kompendiami całego obszaru. Wskazać należy tu: Melton i in. (2014), Desmet i in. (2015) oraz Ruck, Peterson-Badali i Freeman (2017). Od 2000 roku zaczyna się rozwój kursów akademickich oraz pełnych studiów magisterskich z zakresu badań nad dzieciństwem, głównie w Europie Zachodniej, ale także w Oceanii, Ameryce Łacińskiej i Ameryce Północnej oraz, gdziekolwiek, studiów doktorskich (por. Melton i in. 2014). Powstają też kolejne periodyki naukowe specjalizujące się w dyskursie charakterystycznym dla badań nad dzieciństwem, m.in.: „Child Indicators Research”, „Children and Society” oraz „The International Journal of Children’s Rights”.

Badania nad dzieciństwem – współczesna tożsamość

Ukazywanie i wykazanie tożsamości badań nad dzieciństwem odbywa się często na tle komparatystyczno-kontra-dykcyjnego odniesienia się do tradycyjnego ujęcia badań dzieci i dzieciństwa (por. Jenks 2008; Stainton Rogers 2008; Garbula, Kowalik-Olubińska 2012).

W tym miejscu proponuję deskrypcję badań nad dzieciństwem w kilku perspektywach: ontologicznej, epistemologiczno-metodologicznej oraz narracji pytań badawczych.

Perspektywa ontologiczna

Do podstawowych wątków konstruujących tożsamość badań nad dzieciństwem należy kilka założeń ontologicznych dotyczących samego dzieciństwa jako obszaru eksploracji, które przedstawione zostały w 1990 roku przez James i Prout’a w pracy o znamienym tytule „Konstruowanie i rekonstruowanie dzieciństwa”. Jako „klasyka” są one przytaczane w wielu opracowaniach

(np. Melton i in. 2014; Kehily 2008; Jenks 2008), w tym także przez polskie (Smolińska-Theiss 2010; Garbula, Kowalik-Olubińska 2012).

Prymarnym założeniem jest traktowanie dzieciństwa jako zjawiska społecznego, jako społeczno-kulturowego konstrukt, którego charakter, a nawet czas trwania, zależne są od konkretnych warunków społecznych i danej kultury. Dzieciństwo nie jest, jak pisali James i Prout (1997, s. 8–9) ani naturalnym, ani uniwersalnym stanem. Przykładów chociażby zmienności optyki czasu dzieciństwa dostarczają porównywania obyczajowo-kulturowych wyznaczników w tej mierze, pokazujące różnice wieku, do którego jednostkę uznaje się za dziecko w różnych kulturach, czasach i warunkach (Melton i in. 2014). Jako konstrukt społeczny dzieciństwo jest jednocześnie traktowane jako wielozmianowe, jako przestrzeń zrelatywizowana, heterogeniczna, wieloobrazowa, wielopredstawieniowa, wypełniona wieloma znaczeniami i subkonstruktami, przestrzeń pryzmatowana kulturowo, płciowo, klasowo oraz wieloma jeszcze innymi zmiennymi. Chris Jenks (2008, s. 126) pisze: „dzieciństwo nie istnieje w skończonej i możliwej do zidentyfikowania formie”. Można więc powiedzieć, iż w badaniach nad dzieciństwem przyjmuje się, że są różne wersje dzieciństwa, że nie ma jednego dzieciństwa, że istnieją zróżnicowane dzieciństwa (*childhoods*) (James i in. 2005).

Kolejnym założeniem jest uznanie dzieciństwa (dzieci) jako rzeczywistej części społeczeństwa i kultury, a nie precursorium czy „społecznego przedsiönka”. Dzieci w tym sensie stanowią aktualną strukturę społeczną tworzącą społeczeństwo, już w nim są, a nie przygotowują się do stania się jego członkami. Charakteryzują się własną kulturą i własną perspektywą świata. Co więcej tworzą kulturę samą w sobie (Toots i in. 2014), i w tym sensie są conceptualną przestrzenią życia, odrębną kulturą w znaczeniu kodów, symboli, norm, dialektów, stylów.

Filarem ontologicznym badań nad dzieciństwem jest też traktowanie dzieci nie jako pasywnych przedmiotów struktur i procesów społecznych, ale jako społecznych aktorów, jako aktywnych konstruktorów własnego życia i uczestników życia społecznego społeczności w których żyją (James, Prout 1997; Melton i in. 2014). W tym względy dynamika dyskursu badań nad dzieciństwem rozwinęła się znacząco w ostatnich latach w kierunku podkreślenia statusu dzieci jako nie tylko społecznych, ale i politycznych aktorów (Toots i in. 2014), czyli kwestii, która jeszcze kilka dekad temu spostrzegana była jako wymaginowany lub co najmniej nazbyt udziwniony wątek refleksji i badań nad dziećmi (Coles 1986; Melton i in. 2014). W obecnym dyskursie o dzieciństwie perspektywa dzieci jako aktualnie i potencjalnie zaangażowanych w życie społeczności i w decyzje polityczne przesunęła się w centralne

miejsce (zob. Tisdall, Davis 2004; Thomas 2009, Melton i in. 2014). Obecnie szczególnie podkreśla się, iż młodzi ludzie są zarówno często zaangażowani, jak i doświadczani przez ogólne polityczne zmiany i zjawiska tak indywidualnie, jak i w znaczeniu grup i kultur dziecięcych (np. Invernizzi, Milne 2002) oraz to, że nastąpiły zmiany rozwojowe u dzieci co do zainteresowania i możliwości rozumienia politycznego życia. Podkreśla się też to, że zachodzą coraz bardziej intensywne zjawiska uczestnictwa politycznego młodych ludzi czy to w ramach specjalnych struktur, takich jak np. parlamenty, lokalne rady, czy poza nimi (np. Shier i in. 2014; Johnson 2009; Roberts 2003). Te właśnie zjawiska są zarówno efektem nowej perspektywy, nowego statusu dziecka, „dziecka politycznego”, jak i same przyczyniają się zwrotnie do wzrostu politycznego zaangażowania dzieci i ich chęci do politycznego uczestniczenia (Toots 2014). Przykładem mogą być naciski młodych ludzi w niektórych krajach na obniżenie wieku możliwości udziału w wyborach, ale także wyrażana przez młodych chęć udziału w demonstracjach, chęć pisanie i podpisywania petycji, organizowania *quasi*-elekcji w kontekście życia szkolnego, uczestnictwo w radach szkolnych, lokalnych radach młodzieżowych (Archard 2015, s. 140). Ten nurt dyskursu przyjmuje jako podstawową tezę o obywatelskości dzieci, w kategoriach obywatelstwa zaangażowanego, a nie jedynie statusu formalnego czy przyszłego (James i in. 2008; Ennew 2008; Milne 2008, 2013; Cockburn 2013).

Perspektywa epistemologiczna i metodologiczna

Badania nad dzieciństwem opierają się też o swoiste założenia epistemologiczne, podkreślając w ten sposób kwestie poznawania i eksplorowania dzieciństwa oraz określając konsekwentnie do niej oraz do założeń ontologicznych (przedstawionych powyżej) własne preferencje metodologiczne. Innymi słowy, kiedy badania nad dzieciństwem rozwinęły własny wyróżniony od innych obszar studiów, wykształciły też poprzez syntezę metodologii różnych dyscyplin, holistyczną, własną perspektywę epistemologiczną oraz metodologię (Weller i in. 2014).

Zasadniczą orientacją filozoficzną przyświecającą metodologii badań nad dzieciństwem są przede wszystkim założenia, na których oparta jest Konwencja o prawach dziecka, a w szczególności szacunek dla dzieci i ich opinii oraz dla ich perspektywy oglądu rzeczy. Zgodnie z tym, badania nad dzieciństwem interpretują świat „oczami dzieci”. Co więcej, jeśli tylko jest to możliwe w rozwiązaniach metodologicznych dąży się, by dzieci były bezpośrednimi uczestnikami w badaniach. Są one traktowane jako same w sobie najlepsze informatorzy na swój temat. Ta perspektywa wyrosła z pedagogiki Janusza Korczaka, który podkreślał eksperckość dzieci we własnych sprawach (Mil-

ne 2015). Już James i Prout (1997) w strukturze nowego paradygmatu badań wskazali, że w jego ramach relacje społeczne między dziećmi i dziecięcą kulturą powinny być poznawane „na prawach” dzieci, niezależnie od perspektywy i interesów dorosłych. To oznacza dzieciństwo poznawane jako doświadczane i wyrażane subiektywnie przez dzieci i z perspektywy znaczenia jakie ma ono i jego różne aspekty dla dzieci.

Drugim filarem metodologicznym jest założenie o badaniu dzieci jako grupy społecznej funkcjonującej w społeczeństwie i badaniu jej jako takiej, jej statusu, jej problemów, jej odbioru świata, jej kultury, i odejście od badania ich w pryzmacie rodziny, domu, szkoły, czy edukacji jako takiej (Lange, Mierendorff 2009). Oznacza to także, że w badaniach nad dzieciństwem preferuje się perspektywę zbiorową nad indywidualną, że obszarem zainteresowań są grupy, a nawet całe populacje dzieci i to ich sytuacja, ich problemy są przedmiotem analiz. Można więc mówić o kolektywizacji dzieciństwa jako o zasadniczej perspektywie badań nad dzieciństwem. Nie wyklucza to oczywiście sięgania po badanie indywidualnych przypadków dzieci reprezentujących owe grupy czy populacje, jako szczegółowe rozwiązania metodologiczne i egzemplifikacje (zob. np. Wei i in. 2009). Jednocześnie z perspektywą kolektywizacji dzieciństwa w badaniach ma miejsce dehomogenizacja obszaru badań. Co oznacza, że dzieci są spostrzegane i badane nie jako grupa jednorodna, podlegająca uniwersalistycznym kryteriom i prawidłowościom, ale jako zbiorowość niejednorodna, zróżnicowana i o wielu obliczach.

Z powodu powyższych prymarnych założeń szczególnie użyteczna w studiowaniu dzieciństwa i jego problemów widziana jest etnografia – jako metodologia umożliwiająca wyrażanie głosu i partycypacyjną rolę dzieci w badaniach, w przeciwieństwie do metodologii eksperymentalno-laboratoryjnej czy typowo surveyowej (Wei i in. 2009, s. 4 i 8; Lange, Mierendorff 2009). Eksperci zauważają, że metodologia badania nad dzieciństwem musi być ukierunkowana na dziecko, czyli mieć charakter inkluzyjny i partycypacyjny, począwszy od stosowania przyjaznych dzieciom technik badawczych, jak rysunki, techniki zabawowe i gry czy opowiadania historyjek i skoncentrowaniu na dziecku w wymiarze etycznym (Soffer, Ben-Arieh 2014), po spostrzeżenie dzieci jako współbadaczy i współpracowników w realizacji projektów badawczych, na traktowaniu ich jako osób współdziałających z dorosłymi badaczami na każdym etapie procesu (Ben-Arieh 2005; Mason, Danby 2011; Mason, Watson 2014; O’Reilly i in. 2013; Greig i in. 2013; Dahl 2014). W tym ostatnim aspekcie akcentuje się możliwości poznawania dziecięcych światów i dzieciństw przez wykorzystanie partycypacyjnych badań w działaniu (*participatory action research*). Ten kierunek rozwoju – jak się go uzasadnia – przynosi

korzyści zarówno środowisku badawczemu (akademickiemu), jak i dzieciom (Dahl 2014; Greig i in. 2013). Dorośli pozyskują prawdziwy obraz i rozumienie dziecięcych doświadczeń, a dzieci wzmacniają swoją podmiotowość oraz znaczenie i aktywność w działaniu dla siebie i wobec swych problemów. Gdyby więc w skrócie ukazać ewolucyjną zmianę metodologiczną jaka dokonała się i rozwija nadal w badaniach nad dzieciństwem, to można by ją zobrazować jako drogę odchodzenia od relacjonowania dzieciństwa przez dorosłych (rodziców, nauczycieli i innych) jako jego obserwatorów oraz odchodzenie od poznawania dzieciństwa poprzez doświadczenia dziecięce relacjonowane przez dorosłych (o tradycjach sięgających badań Freuda) (Dworsky 2014). Choć takie rozwiązania są nadal stosowane w badaniach nad dzieciństwem (Dworsky 2014), to jednak znajdują się one w odwrocie i często, jeśli występują, to w specyficznej perspektywie: bądź komparatystyczno-konfrontacyjnego oglądu dorosłych i dzieci, bądź dla wzmocnienia efektu empatyczno-rozumiejącego dorosłych, co do sytuacji i doświadczeń dzieci (zob. np. Pillemer, Dickson 2014). Wyraźniejszym wymiarem partycypacyjnym odznaczają się te badania, w których dzieci wypytywane są przez dorosłych o problemy, które ich dotyczą. Są to badania z użyciem procedur i sposobów przyjaznych dzieciom oraz realizowane z przestrzeganiem etycznych reguł udziału dzieci w badaniach, takich jak np. odmowa udziału na każdym etapie, czy wybór formy komunikacji i formy udziału w badaniach (Soffer i Ben-Arieh 2014; Punch 2002). Najbardziej jednak zgodną z założeniami ontologicznymi orientacją metodologiczną zyskującą na popularności w badaniach nad dzieciństwem są badania partycypacyjne w działaniu, w których dzieci, młodzi ludzie wspólnie z dorosłymi na wszystkich etapach procesu badawczego uczestniczą w nim. Co więcej, nawet samodzielnie badają dotyczące ich problemy i własną sytuację życiową z asystą czy wsparciem dorosłych (Soffer i Ben-Arieh 2014; Punch 2002, zob. też Shier 2012). To oznacza, że rzeczywista partycypacja dzieci w badaniach określa wyraźnie dzieci jako badaczy swojej rzeczywistości (*children as researchers*), jako podmioty procesu badawczego (Dahl 2014; Habashi 2013; Shier 2015; Kellet 2005).

Kolejnym założeniem epistemologiczno-metodologicznym jest interdyscyplinarność badań nad dzieciństwem oraz podejście holistyczne (Prout 2005). Badanie dzieciństwa i jego problemów w perspektywie nowego paradygmatu, jak to już zostało wskazane, w dużej mierze rozwijało się w specjalnie kreowanych jednostkach, najczęściej pozaakademickich, w których eksperci i specjaliści z różnych orientacji i dyscyplin starali się całościowo i wielowymiarowo analizować sytuację dzieci lub określonych grup dzieci. Tworzono wyspecyfikowane interdyscyplinarne badania, towarzystwa, centra

badawcze a nawet konsorcja (Melton i in. 2014). Dzisiaj wiele z nich ma już swoją ugruntowaną pozycję światowych centrów badań nad dzieciństwem (i problemami dzieciństwa), jak np. UNICEF Office of Research Innocenti, Childwatch International, Save the Children International, inne natomiast mają zasięg i znaczenie regionalne lub lokalne, jak np. Norwegian Centre for Child Research in Trondheim, Chapin Hall Centre for Children w Chicago. Interdyscyplinarność i holistyczne podejście charakteryzują dzisiaj badania nad sytuacją dzieci na określonym terytorium (np. światowe czy regionalne raporty UNICEF o jakości życia dzieci na świecie, w określonych regionach czy grupie państw, np. w krajach rozwiniętych), jak i w kontekście określonych doświadczanych przez dzieci lub pewne grupy dzieci problemów (przemoc, ubóstwo, problemy zdrowotne, migracje). W tej kwestii na przykład wśród niedawno zakończonych projektów badawczych – przykładów interdyscyplinarnego holistycznego i – co istotne – partycypacyjnego dla dzieci podejścia, wskazać można studia UNICEF nad uwarunkowaniami przemocy prowadzonymi jako studia przypadków kilku krajów (Maternowska i in. 2016) oraz zrealizowane przez to samo centrum badawcze UNICEF Office of Research Innocenti badania longitudinalne nad przemocą rówieśniczą (Pells i in. 2016), czy też inicjatywa badawcza Young Lives eksplorująca problem ubóstwa dzieci w wybranych krajach (Etiopia, Indie, Peru, Wietnam) (<http://www.younglives.org.uk/content/about-us>; 12.02.2017). Gdyby przeanalizować większość studiów i badań nad sytuacją i problemami dzieci dotyczących specyficznych grup lub trudności doświadczanych przez populacje dzieci, jak choćby badania wymienione powyżej, to zobaczyć można jak wieloaspektowo i wielodeterminantowo (interdyscyplinarnie i holistycznie) są one ukazywane, konstruując całościowy (holistyczny) obraz sytuacji i doświadczeń dzieci (ogólnych lub w ramach jakiegoś aspektu-problemu). Konkludując zmianę w stosunku do tradycyjnego paradygmatu badań dotyczących dzieci (rozwojowego i socjalizującego), można powiedzieć, że badania nad dzieciństwem odeszły od fragmentaryzacji i specjalizacji (badania psychologów, socjologów, medyczne, pedagogiczne koncentrujące się każde na określonych aspektach rozwoju, edukacji, socjalizacji, zdrowia itd.), zwracając się w stronę interdyscyplinarności, a nawet transdyscyplinarności, dążąc do ujęcia holistycznego badanego obszaru – populacji, grupy dzieci czy problemu (Melton i in. 2014).

Naszkieowaną powyżej charakterystykę metodologiczną badań nad dzieciństwem dopełnić można wskazaniem preferowanych typów badań i procedur badawczych. Smolińska-Theiss (2010) przytoczyła w tym względzie stanowisko Jensa Quortrupa, który jako podstawowe wskazywał badania porównawcze, biograficzne oraz raporty o sytuacji ogólnej dzieci. Badania porównaw-

cze jako badania pokazujące dzieciństwo w różnych perspektywach czasowych i przestrzennych (międzykulturowe, międzyśrodowiskowe), w tym badania nad historią dzieciństwa. Badania biograficzne dzieciństwa, z kolei ukazują je w aspekcie doświadczenia dzieciństwa w perspektywie dziecka albo dorosłego oraz często w aspekcie ekologicznym, tj. wpływów środowiskowych socjalizacyjnych, oddziałujących łącznie (lub ze skoncentrowaniem na wybranych) różnych systemów mikrospołecznych, czynników lokalnych i makrospołecznych na dzieci i ich sytuacje i rozwój. Trzeci ogólny typ badań (obok badań porównawczych i biograficznych), to makroanalizy całościowe sytuacji dzieci, dzisiaj powiemy – badania dobrostanu dzieci (*well-being*), czyli badania o charakterze makrodiagnostyki oparte na opracowanych specjalnie wskaźnikach, ukazujące ogólną sytuację dzieci w wymiarze demograficznym, socjalnym, zdrowotnym, edukacyjnym, prawnym, które mają charakter raportów okazjonalnych lub systematycznych monitoringów. Badania takie wykorzystują dane globalne, dane administracyjne, a oparte są na różnych ogólnych wskaźnikach, takie jak np. umieralność dzieci do 5 roku życia (U5MR) czy współczynnik skolaryzacji i inne (George, Lee 2014). Natomiast same wskaźniki dobrostanu (*child well-being indicators*), sytuacji dzieci są obszarem oddzielnego subdyskursu w badaniach nad dzieciństwem (zob. Ben-Arieh, George 2001).

Wykorzystując propozycję Quortrupa co do typologizacji ujęć metodologicznych w badaniach nad dzieciństwem, uwzględniając jednocześnie dynamikę dyskursu badawczego w aspekcie metodologicznym w ostatnich latach a także przytaczane powyżej stanowiska innych autorów (też np. Weller 2014), można pokusić się o uzupełnienie „zestawu” o wskazywane wcześniej badania etnograficzne. Są one realizowane zarówno w celu analiz dzieciństwa w perspektywie jego charakteru i statusu problemów w różnych bądź określonych warunkach społeczno-kulturowych i społecznościach (poprzez obserwacje, analizy wytworów, wywiady z dziećmi i inne techniki), jak i jako badania etnograficznych kultur dziecięcych (kodów, wartości, norm i organizacji) (LeVine 2007; Melton i in. 2014). Do charakterystyki preferowanych typów badań w badaniach nad dzieciństwem dodać należy badania partycypacyjne. Współcześnie zyskują one bardzo silną pozycję i stają się coraz bardziej popularne. Są to, jak już wspomniano, badania współprowadzone z dziećmi, w których mają one status badaczy, występują więc jednoznacznie w roli badaczy (*children as researchers*), aktywnie uczestnicząc we wszystkich etapach procesu badawczego. Realizowane są także badania, w których to dzieci (młodzi ludzie) niemal samodzielnie, przy pewnej tylko pomocy dorosłych, je przeprowadzają (Kallet 2005; Punch 2002; Childhood 9/3; Shier 2015; Dahl 2014).

Metodologia jest istotną cechą tożsamościową badań nad dzieciństwem i we wspomnianych kompendialnych opracowaniach dyskursu często pojawiają się rozdziały poświęcone szczegółowym rozwiązaniom metodologicznym, prezentujące rozważania na temat metod i technik (np. Lange, Mierendorff 2009).

Specyfika narracji badawczych

Wendy Stainton Rogers (2008, s. 175) zauważa, że w ramach dyskursów dotyczących dzieci a uprawianych w warunkach tzw. cywilizacji zachodniej, które mają charakter dyskursów istotnych dla kształtowania polityki i działań wobec dzieci i dzieciństwa, i które badaczka proponuje nazywać dyskursami „troski o dziecko”, dostrzec można trzy nurty współwystępujące, a jednocześnie układające się w ewolucyjną sekwencję, tj. dyskurs „potrzeb”, dyskurs „praw” i dyskurs „jakości życia” (*well-being*). Pierwszy dotyczy identyfikowania potrzeb dzieci i warunków, trudności ich zaspokajania oraz działań zorientowanych na zaspokojenie tych potrzeb. Drugi, konstruuje narracje badawcze wokół stanowienia praw dzieci, ich wyjaśniania oraz warunków ich realizacji, przestrzegania, implementacji. Trzeci, eksploruje kategorię dobrostanu dzieci, jej rozumienie, uwarunkowania oraz działania ukierunkowane na polepszenie jakości życia. Rozwijając znaczenie tego podziału, można by dodać, że pierwszy nurt osadzony był (jest) w ideologii dzieciństwa jako uwarunkowanego prawidłowościami psychologii rozwojowej i związany był (jest) z identyfikacją problemów jakie dzieci stwarzają, z identyfikacją rozbieżności od prawidłowości rozwojowych – w tym socjalizacyjnych – dotyczących dzieci i zaspokajanie ich potrzeb „brakami” i „odchyleńmi” oraz spostrzegają dzieci jako potrzebujące protekcji, pomocy, ze zwierzchnią rolą dorosłego w rozwiązywaniu tych problemów i działaniem dla dzieci. Typowe dla tego dyskursu kategorie to „dobro dziecka”, „interes dziecka”, „działanie dla dziecka”. Dzieci w tym dyskursie często są spostrzegane jako „ofiary” (braku zaspokojenia potrzeb) lub jako zagrożenie i problem (z powodu odchyleń od „norm” rozwojowych czy socjalizacyjnych). Dyskurs praw dziecka z kolei opiera się już na ideologii dziecka-aktora społecznego, zdolnego i upoważnionego (prawnie) do zabierania głosu w swoich kwestiach, upoważnionego do decydowania w swoich sprawach, dziecka kreatora swojego otoczenia. W tym dyskursie wiele jest polemik i kwestii spornych dotyczących relacji pomiędzy podstawowymi płaszczyznami praw dziecka, tj. protekcją, zapewnieniem warunków (prowijają) i partycypacją, jako, że czasami zachowanie jednych narusza inne (zob. np. Roche 1992 za Stainton 2008; Milne 2015; Archard 2015). Dyskurs jakości życia dzieci jest „najświeższy”. Opiera się na kategorii jakości życia rozumianej jako dobrobyt doświadczany i definiowany przez dzieci, czyli w wy-

miarze subiektywnych czynników stanowiących o jakości życia. Ferran Casas (2000) podkreślał, iż dla dyskursu badawczego o dzieciństwie jest istotne uznanie faktu, że stopień w jakim dzieci są zadowolone z życia, to czy są szczęśliwe, nie zależy wyłącznie od poziomu zaspokajania ich potrzeb ani też od tego, jak bardzo respektowane są ich praw. Szczególnie istotnym czynnikiem jest tu kontekst kulturowy determinujący wartości i przekonania oraz społeczne role dzieci i ich status w społecznościach i rodzinach. Pytania w dyskursie powinny być więc stawiane o to co można zrobić, aby pomóc dzieciom być szczęśliwymi, by pokonywały trudności, by poprawić ich dobrostan i samopoczucie. Generalnie, dyskurs jakości życia odnosi się do zmienności systemów wartości, wykracza poza ograniczenia dyskursów potrzeb i praw, gdyż podkreśla, że dobro dziecka związane jest z kontekstem społeczno-kulturowym oraz że nie można działać na rzecz dobra dzieci nie uwzględniając specyfiki wartości, problemów i możliwości społecznych i kulturowych, w których dzieci te żyją oraz – co szczególnie ważne – ich własnych w tym względzie pragnień. W tym też „duchu” ma na przykład miejsce krytyka praw dziecka wyrażona w Konwencji jako uniwersalistyczna w perspektywie globu, która zaczyna się krystalizować w wyraźny nurt dyskursu (zob. np. Desmet i in. 2015; Archard 2015; Milne 2015; Aitken 2015).

W podobny sposób Ben-Arieh i Tarshish (2017) ukazują zmienność i ewolucję dyskursów dotyczących dzieci, jako przechodzenie od kategorii „dobra dziecka” i dziecka jako „przedmiotu opieki”, do kategorii „dobrostanu dziecka” (*child well-being*) w rozumieniu subiektywnego odczuwania dobrej jakości życia i dobrego samopoczucia (*from child welfare to child well-being*). Czyli w nowym dyskursie jakości życia istotną niezwykle perspektywą jest subiektywna perspektywa dziecka co do oceny swojej sytuacji. Dyskurs badań nad dzieciństwem charakteryzuje też, ich zdaniem, orientacja pozytywna, która oznacza przeniesienie ciężaru na pytania o możliwości poprawy, o kierunki wzmocnienia, wsparcia, o wykorzystanie potencjałów indywidualnych i środowiskowych. Badacze ci wskazują na bliskość dyskursu dobrostanu dziecka z dyskursem praw dziecka, a wręcz na ich konwergencję, czyli zjednoczenie w ostatnim czasie. Kontrykcyjny natomiast jest dyskurs zaspokajania potrzeb i interesu/dobra dziecka.

Jak przekłada się ewolucja ujęć i dyskursu nad dzieciństwem na narrację badawczą? Jaką wytwarza to perspektywę problemową, tj. sposób formułowania zakresu badań, sensu stawianych pytań badawczych? Zestawiając obie trajektorie dyskursu – tradycyjnego (potrzeb) i nowego (praw i dobrostanu dziecka) proponuję posłużyć się charakterystycznymi dla każdego z nurtów pytaniami badawczymi:

DYSKURS TRADYCYJNY	DYSKURS „NOWEGO” DZIECIŃSTWA
<p>Przedmiotem dyskursu są (były) dzieci jako „problem” – ofiary braku zaspokojenia potrzeb, złych warunków lub zagrożenia lub analiza problemów społecznych – jak dotykają one dzieci (np. jak ubóstwo, przemoc domowa, alkoholizm rodziny dotyka dzieci, jakie powoduje konsekwencje</p>	<p>Przedmiotem dyskursu są problemy jakie mają dzieci, jak je przeżywają, co one oznaczają. Ważny jest sposób w jaki dzieci odbierają swoją sytuację i dotykające ich problemy. Perspektywa subiektywna: ukazywania doświadczeń dzieci. Problemy takie jak np. bezdomność dzieci, uzależnienia dzieci, migracje dzieci, prostytucja dzieci, doświadczenie przemocy z silnym zaakcentowaniem perspektywy dzieci</p>
<p>CHARAKTERYSTYCZNE PYTANIA:</p>	<p>CHARAKTERYSTYCZNE PYTANIA:</p>
<p>Jakie problemy stwarzają dzieci? Jakie są ograniczenia i słabości dzieci? Jakie są czynniki ryzyka dla wystąpienia negatywnych konsekwencji rozwojowych? Jak eliminować zagrożenia? Jak zaspokajane są, jak zaspokajając potrzeby dzieci? Jak oddziaływać na dzieci, jak socjalizować dzieci, jak je dostosować, jak podporządkować normom porządkowi społecznemu, modelowi, jak naprawiać ich funkcjonowanie?</p>	<p>Jak dzieci doświadczają...? Jakie są kompetencje dzieci do działania, tworzenia, decydowania? Jakie czynniki chronią dzieci? Co można zrobić dla ochrony rozwoju potencjałów dzieci? Jakie warunki życia są optymalne dla dzieci w danym kontekście środowiskowym? Jak je realizować? Jak poprawiać jakość życia dzieci? Jak chronione są prawa dzieci, jaka jest jakość życia dzieci i jak ją można podnosić? Jak dyskryminowane społecznie są dzieci? Jak rozwijać ich partycypację społeczną i polityczną? Jakie są bariery w tym względzie? Jak wyrównać status społeczny dzieci? Jak wspierać ich podmiotowość? Jak wyzwalają ich potencjały społeczne i osobiste?</p>

W nowym dyskursie praw i jakości życia dzieci, jako szczególnie istotne pojęcia pojawiają się, poza podstawowymi terminami, prawa dziecka, dobrostan dziecka lub ochrona dziecka, aktor społeczny, konstruktywizm społeczny, konstrukt społeczny i badania nad dzieciństwem, następujące: relatywizm (*relativism*), relatywizm kulturowy (*cultural relativism*), różnorodność (*diversity*), płeć (*gender*), status mniejszościowy (*minority status*), dyskryminacja (*discrimination*), reprodukcja interpretatywna (*interpretative reproduction*), przyjazne dzieciom (*child friendly*), partycypacja dzieci (*children's participation*), obywatelstwo dzieci (*children's citizenship*), głos dzieci (*children's voice*), rozwijające się kompetencje (*evolving capacities*), kultury dziecięce/rówieśnicze (*children's (peer) cultures*), przestrzenie dziecięce (*children's spacer*), decydowanie (*decision-making*), podatność na krzywdę (*vulnerability*), opór na negatywne wpływy (*resilience*), badania skoncentrowane na dziecku (*child focused research*) i badania wspólnie z dziećmi (*research with children*), dzieci badacze (*children as researchers*). Opracowano nawet swoisty słownik terminów znaczących dla badań nad dzieciństwem (zob. James, James 2008).

Rozwój tematyczny badań nad dzieciństwem – pejzaż horyzontalny

Nieprzypadkowo metaforycznie ujmując główną tezę tego fragmentu użyłam określenia pejzaż horyzontalny. Chciałam w ten sposób oddać zarówno rozległość dyskursu w wymiarze jego objętości, jak i zróżnicowania. Badania nad dzieciństwem bowiem, jakkolwiek stanowią stosunkowo świeży obszar dyskursu, charakteryzują się nie tylko rozległą problematyką, ale też dyskurs ten jest wielowymiarowy tematycznie, wielowątkowy i znacząco rozbudowany co do ilości publikacji. Co więcej, można mówić o jego rozwoju w rozumieniu pojawiania się nowych zagadnień, nowych pól badawczych. Obrazuje to jedno z aktualnych kompleksowych opracowań tematu, liczące 114 rozdziałów wyłożonych w 5 tomach, na ponad 3200 stronach (zob. Ben-Arieh, Casas i in. 2014). Liczba stron internetowych z tytułem „well being and children” dochodzi do miliarda! (Ben-Arieh, Casas i in. 2014, s. 2).

Przegląd czołowych opracowań kompendialnych tematu¹ oraz zawartości podstawowych czasopism dotyczących badań nad dzieciństwem² pozwala na zidentyfikowanie tematów zarówno tych o już „ugruntowane” pozycji, często podejmowanych, jak i tych, które dopiero zaczynają się rozwijać. Szczegółowa ekspozycja tematów przekracza możliwości tego opracowania, jednak proponuję prezentację przynajmniej głównych nurtów tematycznych z przykładowymi jedynie hasłami tematycznymi w ich ramach. Podstawą była przeprowadzona analiza opracowań zawartych w monografiach oraz czasopismach.

Nurt tematyczny	Przykładowe tematy
AUTODYSKURS	Rozwój badań nad dzieciństwem, cechy różnych koncepcji dzieciństwa oraz zmienność badań nad dzieciństwem i koncepcji dzieciństwa w perspektywie kulturowej, historycznej, etnicznej, geograficznej i środowiskowej.

¹ Wśród książek o statusie kompendialnych opracowań studiów nad dzieciństwem lub podręczników dotyczących tematu, do analizy pól tematycznych wybrałam: *The Palgrave handbook of childhood studies* (2009), *European childhoods. Culture, politics and childhoods in Europe* (2008), *The SAGE handbook of child research* (2014) *Routledge international handbook of children's rights studies* (2015), *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives* (2017).

² Przeglądu tematów badawczych dokonałam w czasopismach (dotyczył ostatnich 4 lat, tj. 2013-2016): „Childhood” (<http://journals.sagepub.com/loi/chda>); „Children and Society” ([http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1099-0860/issues](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1099-0860/issues)); „The International Journal of Children's Rights” (<http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals>); „Child Indicators Research” (<http://link.springer.com/journal/volumesAndIssues/>).

Nurt tematyczny	Przykładowe tematy
METODOLOGIA BADAŃ NAD DZIECIŃSTWEM	Specyfika metodologii nowego dyskursu, innowacyjne metody i techniki badawcze, badania skupione na dziecku, badania wspólnie z dziećmi, dzieci jako badacze swoich problemów, badania partycypacyjne, makrodane, dane administracyjne, badania komparatystyczne.
HISTORIA DZIECIŃSTWA	Sytuacja dziecka, warunki rozwoju, status dziecka w rodzinie i społeczeństwie w różnych epokach i na tle zmienności form rodzinnych i kontekstu instytucjonalnego wychowania oraz w kontekście różnych historycznych zjawisk społeczno-kulturowych i ekonomicznych.
RELACJE MIĘDZYGENERACYJNE	Władza i podporządkowanie, wymiary posłuszeństwa, równość i sprawiedliwość generacyjna, samostanowienie dzieci i młodych ludzi, dyskryminacja i marginalizacja dzieci w dostępie do dóbr, decyzji, ewaluacji, dzieci–rodzice–państwo.
DZIECI W SPOŁECZEŃSTWIE	Równość społeczna dzieci oraz w perspektywie różnych grup dzieci, praca dzieci, dzieci jako konsumenci, dzieci w świecie digitalnym, dzieci on-line, dzieci „obce” w społeczeństwie (uchodźcy, mniejszości etniczne, religijne, dzieci migrujące), dzieci jako obywatele, partycypacja społeczna dzieci, społeczne zróżnicowania jakości dzieciństwa w społeczeństwie (wg. płci, typu środowiska lokalnego, wieś–miasto, kondycji zdrowotnej itp.).
DZIECI W POLITYCE – POLITYKA WOBEC DZIECI	Prawa dzieci i ich sens w dyskursie teoretycznym oraz ewaluacyjno-monitorującym, partycypacja polityczna dzieci, reprezentowanie interesów dzieci w decyzjach politycznych i instytucjach, polityka wobec dzieci a udział w jej kształtowaniu, organizowanie się polityczne dzieci.
CODZIENNE ŻYCIE DZIECI	Codziennie aktywności dzieci, czas wolny, zabawa, kultury dziecięce, przyjaźnie dziecięce, dzieci jako uczniowie, nauka dzieci, ekologia dzieciństwa w codzienności, instytucjonalizacja dzieciństwa, zdrowie dzieci i zachowania zdrowotne, jakość codziennego życia, religijność dzieci.
SPECYFICZNE WARUNKI ROZWOJU	Dzieciństwo w warunkach wojny i konfliktów zbrojnych, dzieci jako żołnierze, przemoc w doświadczeniach dzieci, dzieciństwo w niepełnosprawnością, dzieci chore, dzieci pacjenci w instytucjach leczniczych, dzieci w konflikcie z prawem, dzieci poza domem, dzieci ulicy, dzieci w opiece alternatywnej, dzieci w warunkach ortodoksji religijnej, dzieci a krzywdzące praktyki obyczajowe i wierzeniowe.

Komentując usytuowania tematyczne dyskursu o „nowym” dzieciństwie Asher Ben-Arieh (2014) podkreśla, że dramatyczne zmiany społeczeństw oraz instytucji społecznych jakie następują w ostatnich dziesięcioleciach mają ogromne znaczenie dla dzieci. Niesamowite przemiany w zakresie życia rodzin, prawa, sfery religijnej, zdrowia, zmiany systemów edukacyjnych, zmiany na rynku ekonomicznym i konsumpcyjnym, a nade wszystko zmiany technologiczne spowodowały, że dzieciństwo w ciągu stosunkowo krótkiego czasu przeszło ogromną rewolucję. Powstałe nowe instytucje i procesy społeczno-kulturowe wchodzi w intensywną reakcję z dziećmi. Jego zdaniem, w ciągu zaledwie kilkunastu lat, możemy już mówić o całkowicie innym dzieciństwie. Dynamika ta jest na tyle intensywna, że nawet na przestrzeni kilku zaledwie lat zmienia się znaczenie podstawowych dla badań nad dzieciństwem kategorii; rozumienie dobrostanu dziecka jest tego najlepszym przykładem. Konsekwencjami są pojawiające się nowe zagadnienia, pola i tematy badawcze. Lawinowy

wzrost badań nad sytuacją dzieci w kontekście nowych technologii i nad różnymi zjawiskami oraz wpływem nowej technologii na jakość życia dzieci jest powszechnie dostrzegany (zob. np. Gaser, Cortesi 2017). Takim „nowym” polem badawczym jest duchowość i religijność dzieci w różnych warunkach kulturowych, w różnych środowiskach religijnych oraz zsekularyzowanych (zob. np. Roehlkepartian 2014; Holden, Williamson 2014; Bangert 2014). Podobnie dynamicznie rozwijają się tematyka związana z psychospołecznym zdrowiem dzieci jako pacjentów doświadczanych przez różne problemy zdrowotne, kwestie cielesności dzieci, w tym także tematy dotyczące dawniejszego tabu, tj. seksualności dzieci oraz problemów dzieci na tle odmienności seksualnej (por. Alderson 2014; Moore i Oberklaid 2014; Horn i in. 2017). Do nowych dynamicznie rozwijających się pól tematycznych w badaniach nad dzieciństwem zaliczyć można też badania sytuacji dzieci wobec zjawisk konsumpcjonizmu i konsumeryzmu, zjawisk reklamy oraz kwestia dzieci jako konsumentów (zob. np. Brusdal, Fronas 2014). Zjawiska migracyjne spowodowały ogromne zainteresowanie badaczy problemami dzieci poruszających się w poszukiwaniu nowej przestrzeni do życia, nierzadko samotnie, oraz ich sytuacją w nowych środowiskach, w których osiadły (zob. np. Cernadas 2015; Goodnow 2014). Szczególnie ważnym rozwijającym się polem badawczym jest, zdaniem Ben-Arieha (2014), zagadnienie obywatelstwa dzieci i ich partycypacji politycznej, udziału dzieci w decyzjach politycznych i zjawiskach politycznych oraz procesy ich politycznej socjalizacji i edukacji oraz aktywności politycznej (por. np. Thomas 2009; Toots i in. 2014). Z tym związany jest, przywoływany już, temat dzieci jako badaczy rzeczywistości, jako partnerów w analizie problemów, które ich dotyczą oraz temat partycypacyjnych metod stosowanych lub możliwych do stosowania w badaniach z współudziałem dziećmi. Tych kwestii dotyczą coraz liczniejsze opracowania (por. np. Kellet 2005; Dahl 2014; Mason, Watson 2014). Ben-Arieh (2014) podkreśla, że kwestie partycypacji badawczej dzieci są w tej mierze szczególnie istotne. Traktowanie bowiem dzieci w badaniach nad dzieciństwem jako aktywne podmioty współrealizujące badania, jako partnerów w budowaniu wiedzy o dzieciństwie powinno stać się metodologiczno-etycznym paradygmatem badań nad dzieciństwem. Moje obserwacje w tym względzie pozwalają mi na stwierdzenie, iż partycypacja dzieci w badaniach i w rozważaniu różnych problemów dotyczących dzieciństwa staje się swoistą normą na różnych naukowych i naukowo-politycznych wydarzeniach dotyczących problemów dzieci. Analiza dyskursu pokazuje też, że partycypacja badawcza dzieci zaczyna przenikać wszystkie pola badawcze, stając się paradygmatem eksploracji większości tematów. Jednocześnie, jak się podkreśla (Melton i in. 2014; Dahl 2014), „udzielanie dzieciom głosu” w badaniach nad

dzieciństwem wyłoniło się jako perspektywa normatywna w kontekście etycznym. Już James i Prout (1997, s. 30) podkreślali, że niemal wszystkie procesy polityczne, edukacyjne, administracyjne mają przemożny wpływ na dzieci, podczas gdy dzieci nie mają w ogóle lub mają niewielki wpływ na nie. Z tego powodu zarówno refleksja akademicka, jak i praktyka społeczna powinny wspierać i wzmacniać dzieci, by „przemawiały” we własnym imieniu, we własnym interesie. Partycypacja badawcza dzieci staje się współcześnie, obok zasady jaką jest zaangażowanie badań nad dzieciństwem w rzeczywistą zmianę sytuacji dzieci i wpływ na politykę wobec nich, podstawową cechą tożsamościową tego obszaru. Daje też wyraźne profity naukowe; zdobyta przy współudziale samych dzieci wiedza trafniej odzwierciedla rzeczywistość dzieciństwa i rzeczywiste dzieciństwo. W konsekwencji, przesłanką na rzecz upowszechniania partycypacji badawczej dzieci jest też pragmatyzm. Udział dzieci w badaniach pozwala zdobywać bardziej rzetelne informacje o dzieciach oraz umożliwia trafniejsze projektowanie działań i polityki wobec nich.

Idea i praktyka udziału dzieci w badaniach na temat dzieciństwa, w tym na pozycji współbadaczy, rozwinęła kolejny nurt tematyczny w dyskursie badań nad dzieciństwem jakim są etyczne aspekty udziału dzieci w badaniach. Coraz częściej pojawiają się opracowania podejmujące te kwestie w perspektywie refleksji normatywnej i metodycznej (zob. np. Berman i in. 2016; Graham 2013), a także wskazujące kwestie etyczne jako prymarne reguły realizacji badań (np. Soffer, Ben-Arieh 2014).

Podsumowanie

W wielu krajach badania nad dzieciństwem (studia nad dzieciństwem) zajmują pozycję bliską samodzielnej dyscyplinie naukowej. Jak pokazały przeprowadzone powyżej analizy, można wskazać wyraźny profil tożsamościowy tego obszaru nadający mu specyfikę (specyfikację) naukową. Ze swojej strony zaproponowałabym określenie „formacja badawcza”, na którą składają się:

- specyfika przedmiotu badań, czyli określone założenia ontologiczne na temat dzieciństwa i dzieci;
- specyfikacja metodologiczna (profil metodologiczny) z widoczną wyraźnie perspektywą ujmowania przedmiotu badań (założenia epistemologiczne i charakter zapytań o rzeczywistość) oraz interdyscyplinarnym zbiorem preferowanych typów badań oraz założeń realizacji badań (koncentracja na dziecku i współudział dzieci w badaniach);
- określona aparatura pojęciowa – jako dominujące kategorie i pojęcia wykorzystywane w dyskursie;

- instytucjonalizacja dokonująca się poprzez istnienie konkretnych jednostek badawczych i centrów badawczych realizujących badania nad dzieciństwem, ale także przez istnienie wyspecjalizowanych czasopism upowszechniających efekty badań nad dzieciństwem oraz, jak to wskazałam, przez istnienie kursów akademickich prowadzących pełne lub częściowe studia wyższe dotyczące badań nad dzieciństwem.

Jako konsekwencja przeprowadzonego wywodu pojawia się pytanie czy w Polsce uprawiane są badania nad dzieciństwem? Czy ta formacja badawcza występuje „w pełnej postaci” w polskim dyskursie i rzeczywistości naukowej? Rzetelna odpowiedź na nie jest właściwie możliwa tylko na drodze solidnego badania przeglądowego i instytucjonalnego i z pewnością wymagałaby oddzielnego opracowania. Nie potrafię na nie jednoznacznie odpowiedzieć w skrótovej postaci. Najbezpieczniejszym komentarzem będzie stwierdzenie, iż w mojej ocenie jedynie częściowo możemy mówić o istnieniu w Polsce badań nad dzieciństwem, o występowaniu elementów tej formacji w polskim dyskursie. W niektórych ośrodkach akademickich (APS Warszawa, WSE Poznań, Uniwersytet Gdański) prowadzone są badania spełniające choć częściowo kryteria tożsamościowe. Niektóre jednostki w swym nazewnictwie podkreślają związek z badaniami nad dzieciństwem (Zakład Badań nad Dzieciństwem i Szkołą Uniwersytetu Gdańskiego i Katedra UNESCO Interdyscyplinarnych Studiów nad Rozwojem i Dobrostanem Dziecka). Liczne publikacje mają cechy studiów nad dzieciństwem ze względu na założenia ontologiczne i epistemologiczne lub metodologiczne, na których zostały osadzone. Jako wybrane przykłady wskazać można na opracowania Barbary Smolińskiej-Theiss, Wiesława Theissa, Bogusława Śliwerskiego (z jego *Pedagogiką dziecka*), prace Doroły Klus-Stańskiej, Marii Szczepskiej-Pustkowskiej, Urszuli Markowskiej-Manisty, Katarzyny Segiet, prace zbiorowe pod redakcją Hanny Krauze-Sikorskiej i Michała Klichowskiego czy wreszcie opracowania piszącej te słowa. Z pewnością publikacji i autorów, którzy mogliby być utożsamieni lub wyraźnie sami utożsamiają się z badaniami nad dzieciństwem rozumianymi w kryteriach opisanej formacji badawczej, jest w Polsce wielu. Właściwie to mam nadzieję, że niniejsze opracowanie zachęci badaczy do refleksji i ewentualnego zgłoszenia swoich studiów jako mieszczących się czy wypełniających cechy tożsamościowe badań nad dzieciństwem. Może to być przyczynkiem do kolejnego opracowania na temat stanu badań nad dzieciństwem w Polsce.

Literatura

- Aitken S.C., (2015), *Children's rights: a critical geographic perspective*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, Vandenhole W., Desmet E., Reynart D., Lembrechts S. (red.), Routledge, London New York, s. 131–146.
- Archard D., (2004), *Children. Rights and childhood*, Routledge, London–New York.
- Archard D., (2015), *Children rights and childhood*, Routledge, New York.
- Bangert K., (2014), *Religion, Spirituality, and Child Well-Being*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I., Korbin J.E. (red.), Springer, Dordrecht–London, s. 1171–1208.
- Ben Arieh A., (2005), *Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being*, „Social Indicators Research”, Vol. 74(3), s. 573–595.
- Ben-Arieh A., (2014), *The settings of childhood*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 31–37.
- Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I. Korbin J.E. (red.), *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer, Dordrecht–London,
- Ben-Arieh A., Frønes I. (red.), (2009), *Indicators of children's well-being: Theory and practice in a multi-cultural perspective*, Springer-Verlag, New York.
- Ben-Arieh, Frønes I., (2011), *Taxonomy for child well-being indicators: A framework for the analysis of the well-being of children*, „Childhood”, Vol. 18(4), s. 460–476.
- Ben-Arieh A., Goereg R., (2001), *Beyond the numbers: how do we monitor the state of our children*, „Children and Youth Service Review”, Vol. 23, nr 8, s. 603–631.
- Ben-Arieh A., Kaufman N., Andrews A., George R., Lee Bong Joo, Lawrence Aber J. (red.), (2001), *Measuring and monitoring children's well-being*, Kluwer Academic, Dodrecht.
- Ben Arieh A., Tarshish N., (2017), *Children's rights and well-being*, [w:] *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, Ruck M.D., Peterson-Badali M., Freeman M. (red.), Routledge, New York–London, s. 68–79.
- Berman G., Hart J., O'Mathúna D., Mattelone E., Potts A., O'Kane C., Shusterman T., Tanner T., (2016), *What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings. An overview of principles, the literature and case studies*, UNICEF Office of Research Innocenti, Florence.
- Brusdal R., Frønes I., (2014), *Children as consumers*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 118–137.
- Casas F., (2000), *Quality of life and the life experience of children*, Ghent.
- Cernadas P.C., *The human rights of children in the context of international migration*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, Vandenhole W., Desmet E., Reynart D., Lembrechts S. (red.), Routledge, London–New York, s. 331–356.
- Cockburn T., (2013), *Rethinking children's citizenship*, Palgrave Macmillan, New York.
- Coles R.H., (1986), *The political life of children*, Atlantic Monthly Press, Boston.
- Corsaro W.A., (2005), *The sociology of childhood*. 2nd ed., Thousand Oaks.
- Corsaro W.A., (2015), *The sociology of childhood*, 4 ed., SAGE, London.
- Dahl T.I., (2014), *Children as researchers: we have a lot to learn*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 593–618.

- Desmet E., Lambrechts S., Reynart D., Vandenhoele W., (2015), *Towards a field of critical children's rights studies*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, Vandenhoele W., Desmet E., Reynart D., Lambrechts S. (red.), Routledge, London–New York, s. 412–427.
- Dworsky A., (2014), *Children as self-informants in longitudinal studies: substantive findings and methodological issues*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 391–431.
- Ennew J., (2008), *Children as citizens of the United Nations* [w:] *Children and citizenship*, Invernizzi A., Williams J. (red.), SAGE, London.
- Garbula J.M., Kowalik-Ołubińska M., (2012), *Konstruowanie obrazu dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjokulturowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1.
- Gaser U., Cortesi S., (2017), *Children's rights and digital technologies: introduction to the discourse and some Meta-observations*, [w:] *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, Ruck M.D., Peterson-Badali M., Freeman M. (red.), Rotledge, New York–London.
- Goerge R., Lee B.J., (2014), *Use of administrative data in childhood research*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 432–442.
- Goodnow J.J., *Refugees, Asylum seekers, displaced persons: children in precarious position*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 339–360.
- Graham A., Powell M., Taylor N., Anderson D, Fitzgerald R., (2013), *Ethical research involving children*, UNICEF Office of Research Innocenti, Florence.
- Greig A., Taylor J., MacKay T., (2013), *Doing research with children. A practical guide*, SAGE, London.
- Habashi J., (2013), *Children Writers: Methodology of the Rights-Based Approach*, „International Journal of Children's Rights”, 21, s. 12–24.
- Hogan D., (2010), *Researching 'the child' in Developmental Psychology*, [w:] *Researching Children's Experience. Methods and Approaches*, Greene W.S., Hogan D. (red.), SAGE Publications Inc., London, s. 22–41.
- Holden G.W., Williamson P.A., (2014), *Religion and Child Well-Being*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Ben-Arieh A., Casas F, Frønes I., Korbin J.E. (red.), Springer, Dordrecht–London, s. 1137–1170.
- Holmqvist Gattario K., Frisén A., Anderson-Fye E., (2014), *Body Image and Child Well-Being*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Ben-Arieh A., Casas F, Frønes I., Korbin J.E. (red.), Springer, Dordrecht–London, s. 2409–2436.
- Horn S.T., Peter Ch., Russel T., (2017), *The right to be who you are: competing tensions among protection, survival and participation related to youth sexuality and gender*, [w:] *Handbook of children's rights. global and multidisciplinary perspectives*, Ruck M.D., Peterson-Badali M., Freeman M. (red.), Routledge, New York–London.
- Invernizzi A., Milne B., (2002), *Are children entitled to contribute to international policy making? A critical view of children's participation in the international campaign for the elimination of child labour*, „International Journal of Children's Rights”, Vol. 10, s. 403–431.
- James A., Curtis J., Birch J., (2008), *Care and control in the construction of children's citizenship*, [w:] *Children and citizenship*, Invernizzi A., Williams J. (red.), SAGE, London.
- James A., James A., (2004), *Constructing childhood: theory policy and social practice*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.

- James A., James A., (2008), *Key concepts in childhood studies*, SAGE, London.
- James A., James A., (2008a), *European childhoods: Cultures, Politics and childhoods in Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- James A., Jenks C., Prout A. (2005), *Theorizing childhood*, Polity, Cambridge.
- James A., Prout A., (1997), *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, Falmer Press, London–Washington.
- Jenks C., (2008), *Socjologiczne konstrukty dzieciństwa*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, Kehily M. (red.), Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 111–134.
- Johnson V., (2009), *Children's autonomous organisations: reflections from the ground*, [w:] *Children, politics and communication. Participation at the margins*, Thomas N. (red.), Polity Press, Bristol.
- Kehily M. (red.), (2001), *An introduction to childhood studies*, Open University Press.
- Kehily M.J., (2008), *Zrozumieć dzieciństwo: wprowadzenie w kluczowe tematy i zagadnienia*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, Kehily M. (red.), Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 15–42.
- Kehily M.J., Montgomery H., (2008), *Niewinność i doświadczenie: historyczne podejście do dzieciństwa i seksualności*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, Kehily M. (red.), Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 85–110.
- Lancy D., (2008), *The anthropology of childhood: Cherubs, Chattel, Changelings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lange A., Mierendorff J., (2009), *Method and methodology in childhood research*, [w:] *The Palgrave handbook of childhood studies*, Qvortrup J., Corsaro W., Honig M.S. (red.), Palgrave Macmillan, New York.
- Levasque R.J.R., *Childhood as legal status*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 38–53.
- LeVine R.A., (2007), *Ethnographic Studies of Childhood: A Historical Overview*, „American Anthropologist”, Vol. 109, nr 2.
- Mason J., Watson E., (2014), *Researching Children: Research on, with, and by children*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I., Korbin J.E. (red.), Springer, Dordrecht–London, s. 2757.
- Mason J., Danby S., (2011), *Children as experts in their lives: Child inclusive research*, „Child Indicators Research”, Vol. 4(2), s. 185–189.
- Melton G., Gross-Manos D., Ben-Arieh A., Yazykova E., (2014), *The nature and scope of child research: learning about children's lives*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 3–28.
- Milne B., (2008), *From chattels to citizens? Eighty years of englantyne Jebb's legacy to children and beyond*, [w:] *Children and citizenship*, Invernizzi A., Williams J. (eds.) SAGE, London.
- Milne B., (2013), *The history and theory of children's citizenship in contemporary societies*, Springer, London.
- Milne B., (2015), *Rights of the child. 25 years after the adoption of the UN, Convention*, Springer, Dordrecht.
- Moore T., Oberklaid F., (2014), *Health and Child Well-Being*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I., Korbin J.E. (red.), Springer, Dordrecht–London, s. 2259.
- O'Reilly M., Ronzoni P., Dogra N., (2013), *Research with children. theory and practice*, SAGE, London.
- Pillemer D.B., Dickson R.A., (2014), *Adults' memories about their own childhoods*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 534–554.

- Prout A., (2004), *The future of childhood*, Routledge, London.
- Prout A., (2005), *The future of childhood. towards the interdisciplinary study of children*, Routledge New York.
- Pufall P.B., Unsworth R.P., (2004), *Rethinking childhood*, Rutgers University Press, New Brunswick.
- Punch S., (2002), *Research with children. The same or different from research with adults?* „Childhood”, Vol. 9(3), s. 321–341.
- Qvortrup J., Corsaro W., Honig M.S., (2009), *The Palgrave handbook of childhood studies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Roberts H., (2003), *Children's participation in policy matters*, [w:] *Hearing the voices of children. Social policy for a new century*, Hallet C., Prout A. (red.), RoutledgeFalmer, New York, s. 26–37.
- Roehlkepartain E.C., (2014), *Children, religion, and spiritual development: reframing a research agenda*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 81–99.
- Ruck M.D., Peterson-Badali M., Freeman M. (eds.), (2017), *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, Routledge, New York–London.
- Shier H., (2012), *Learn to live without violence. Reports by young researchers from San Ramón, Nicaragua*, compiled and translated by Harry Shier, with a preface by Nigel Thomas, CESEMA.
- Shier H., (2015), *Children as researchers in Nicaragua: Children's consultancy to transformative research*, „Global Studies of Childhood”, Vol. 5(2), s. 206–219.
- Shier H., Hernández M., Centeno M., Arróliga I., González M., (2014), *How children and young people influence policy-makers: lessons from Nicaragua*, „Children and Society”, Vol. 28(1), s. 1–14.
- Smolińska-Theiss B., (2010), *Rozwój badań nad dzieciństwem – przełomy i przejścia*, „Chowanina”, Vol 34(1), s. 13–26.
- Soffer M., Ben-Arieh A., (2014), *School aged children as sources of information about their lives*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 555–574.
- Stainton Rogers W., (2008), *Promocja lepszego dzieciństwa: konstrukcje troski o dziecko*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, Kehily M.J. (red.), Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 173–198.
- Stainton Rogers R., Stainton Rogers W., (1992), *Stories of Childhood: shifting agendas of child concern*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Thomas N. (ed.), (2009), *Conclusion*, [w:] *Children, politics and communication. Participation at the margins*, Policy Press, Bristol.
- Tisdall E.K.M., Davis J., (2004), *Making a Difference? Bringing Children's and Young People's Views into Policy-Making*, „Children & Society”, Vol. 18,s. 131–142.
- Toots A., Worley N., Sosireva A., (2014), *Children as political actors*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 54–80.
- Wei L., Hua Z., Wu Ch.J., (2009), *Doing Britishness: multilingual practices, creativity and criticality of British Chinese children*, [w:] *Children, politics and communication. Participation at the margins*, Thomas N. (red.), Policy Press, Bristol.
- Weller D., Hobbs S.D., Goodman G.S., (2014), *Challenges and innovations in research on childhood*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K., SAGE, London, s. 363–370.

Wyness M., (2006), *Childhood and society*, Palgrave Macmillan, New York.

Wyness M., (2012), *Childhood and society*, 2 ed., Palgrave Macmillan, New York.

Źródła internetowe

Ben-Arieh A., (2006), Measuring and monitoring the well-being of young children around the world, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147444e.pdf> (data pobrania: 10.02.2017).

Kellett M., (2005), Children as active researchers: a new research paradigm for the 21st century? ESRC, UK, <http://oro.open.ac.uk/7539/1/> (data pobrania: 13.02.2017).

Maternowska C., Potts A., Fry D., (2016), The multi-country study on the drivers of violence affecting children, UNICEF, Florence, <https://www.unicef-irc.org/e-book/THE-MULTI-COUNTRY-STUDY-PAGER/HTML/> (data pobrania: 12.02.2017).

Woodhead M., (2006), Changing perspectives on early childhood: theory, research and policy, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147499e.pdf> (data pobrania: 17.02.2017).

Pells K., Portella M.J.O., Espinoza-Revollo P., (2016), Experiences of Peer Bullying Among Adolescents and Associated Effects on Young Adult Outcomes: Longitudinal Evidence From Ethiopia, India, Peru And Viet Nam, UNICEF, Florence, <https://www.unicef-irc.org/publications/863/> (data pobrania: 12.02.2016).